

Литература

1. Тўраев Д. Ўзбек романларида бадий тафаккур ва маҳорат муаммоси. –Т.: «Университет», 2001. 41-б.
2. Расулов А. Бадийлик – безавол янгилик. –Т.: «Шарқ», 2007. 186-187-б.
3. Холмирзаев Ш. Ўн саккизга кирмаган ким бор. – Т.: «Ёзувчи», 1998. 54-б.
4. Қурунов Д. Рус адабиётшунослигида «психологическая предыстория» истилоҳи қўлланади. Чўлпон насри поэтикаси. –Т.: «Шарқ», 2004. 159-б.

РЕЗЮМЕ. Макола Ш. Холмирзаевнинг «Ўн саккизга кирмаган ким бор» повестини таҳлил қилади. Унда инсоннинг яқкалик, ажралиш ва ички кураш каби замонсиз муаммолари очиб берилган. Асарга хос жиҳат сифатида эссеизм орқали ёшларни тарбиялаш ва маданий меросни сақлашда адабиётнинг аҳамиятига алоҳида эътибор қаратилган. Мавзунинг турли даврлар учун долзарблиги ва инсон шахсиятини замонавий ҷамиятда қабул қилишга таъсири муҳокама этилади.

РЕЗЮМЕ. Статья анализирует повесть Ш. Холмирзаева «Ўн саккизга кирмаган ким бор», в которой раскрываются вневременные проблемы одиночества, изоляции и внутренней борьбы человека. Акцентируется внимание на важности литературы для воспитания молодежи и сохранения культурного наследия через эссеизм, как характерную черту произведения. Обсуждается актуальность темы для разных эпох и её влияние на восприятие человеческой личности в современном обществе.

SUMMARY. The article analyzes Shukur Holmirzaev's novella «Who Hasn't Turned Eighteen Yet?», which explores timeless issues such as loneliness, isolation, and the inner struggle of the individual. The emphasis is placed on the importance of literature in educating the youth and preserving cultural heritage through essayism, which is highlighted as a defining feature of the work. The relevance of the theme across different eras and its impact on the perception of human identity in modern society is also discussed.

ҚУСЛАРДЫҢ БЕЛГИЛЕРИНИҢ ПАЙДА БОЛЫҰЫ ҲАҚҚЫНДА ҚАРАҚАЛПАҚ ХӘМ ҚАЗАҚ ЭТИОЛОГИЯЛЫҚ ӘПСАНАЛАРЫ

Г.Д.Жуманазарова – таяныш докторант

Ўзбекистан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: фольклор, адабият, теория, тадқиқот, метод, қушлар, афсона, эртак.

Ключевые слова: фольклор, литература, теория, исследования, методика, птицы, мифы, сказки.

Key words: folklore, literature, theory, research, method, birds, legend, fairy tale.

Кирисиң. Этиологиялық мазмундағы әпсаналардың дөреліуі себеплерінің анализи әдетте әпсананың дөреліуі объекти болған жанзаттың хәрекеті, сыртқы пишини, қылықлары сол жанзат ҳаққындағы бақлаулардың нәтижеси тийкарында жүзеге келеди. Себеби, бул дәуирде адамлардың санасында тәбият кубылыслары, адамларды қоршаған орталықтағы жанлы тәбият ҳаққындағы рационаллық пикирлеудің қәлиплеспегенлиги себепли олардың санасы әпиуайы эмоцияға, ассосацияға сол дәуирде бар болған практикалық тәжирийбеге таянған ҳалда пикир жүритеди.

Әдебиятларға шолыу хәм методология: усы изертлеуді әмелге асыруда төмендеги усыллардан пайдаланылды: салыстырмалы-анализ, анализ-сентиз, теорияларды салыстыруу, тарийхый хәм логикалық жантасыу методларынан пайдаланылды. Және де изертлеу дәуиринде жумыстың мазмунын жарытууда төмендеги әдебиятлардан пайдаланылды: Топан сууы. Хәкке. Қарақалпақ фольклоры 77-том «Миф хәм мифлескен әпсаналар». (Нөкис «Илим», 2014),

Қазақ халық әдебиеті ертегілер көп томдық. (Алматы «Жазушы» 1988.),

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка // Под ред. Е.Ю.Жолудь. (М. 2006.), Бахадырова С. «Арал бойы халықларының мифлери» гранты бойынша жыйнаған дала жазыулары. 2-дәптер Информатор: Информатор: Турғалий ата. 1933-жылы Мойнақ районында тууылған. Миллети қарақалпақ. ӨзР ИА ҚБ Фундаментал китапханасының Қол жазбалар фонды. Р-1302,

№183830. Мифы народов мира. Энциклопедия. Электронное издание. (М. 2008).

Талқылау хәм нәтижелер: Қуслардың ямаса олардың белгилерінің пайда болыуы ҳаққындағы әпсаналар қатарында қарақалпақлар хәм басқа да түркий тиллес халықлар арасында ең белгилі болған әпсана «қарлығаштың қуйрығы неге айры?» әпсанасы. Қарақалпақ фольклорында бул әпсана еки вариантқа ийе. Әпсананың биринши вариантында қарлығаштың қуйрығының айры болып қалыуы, қартайып бийхал болып қалған айдарханың өз кесели ушын ем излеу ўақыясы менен баянланады. Сүйир шыбын айдарханың кесели ушын ем болатуғын қанды излеп, оның инсанға тийисли екенлигин билип алады. Усы хабарды айдархаға жеткеріу ушын ушып баратырып, ол жолда қарлығашты ушратып қалады. Гәп неде екенин билип алған Қарлығаш, оны алжастырып, тилин сууырып алады. Буннан хабар тапқан айдарха оған хәмле қылып, оған умтылып, қуйрығынан тислеп алады хәм Қарлығаштың қуйрығының пәри оның аузында қалады. Соннан берли қарлығаш айры қуйрық болып қалған екен» [1:2].

Усыған уқсас варианты қазақ халқы ауыз әдебиаты ертеклеринде де ушырасады. «Қарлығаштың қуйрығы неге айры» ертегинде жылан барлық жәнликлерди жыйнап, тәңри оны қол-аяқсыз жаратқанын айтып жылайды хәм оларға патша болғысы келетуғынын айтады. Жәнликлер оны аяп, патша қылады. Ыақыт өтип жылан тойынады хәм дүньядағы ең мазалы қанды табыуды буйырады. Дүньядағы ең мазалы қанды адамдики екенин айтыуға асығып ушып киятырған сонаның жолын қарлығаш тосады хәм оның тилин

жулып алады. Буннан хабар тапқан жылан қарлығашқа хәмле қылып оның қуйрығынан тислеп алады. Соннан қарлығаштың қуйрығы айры болып қалады [2:245].

Екинши варианттың сюжетлик қурылысы биринши варианттан бир қанша парыққа ийе. Бул вариант дүнья жүзлик фольклорда ең кең тарқалған «Топан суы» хаққындағы әпсана менен байланысқан. Бул вариант «Топан суы» хаққындағы әпсанаға тән болған мотив – жыланның Нуў пайғамбардың кемесиндеги тесикке тығын болып кемени сақлап қалыуы мотиви Орта Азия халықлары арасында кең таралған ески сюжеттиң жаңа деталлар менен байыуына, әпсананың екинши вариантының келип шығыуына тийкар болған. Бул вариантта кемени сақлап қалған жылан өзиниң ислеген жақсылығы ушын Нуў пайғамбардан дүньядағы ең мазалы қанды сорады [3:26].

Варианттағы ўақыялардың кейинги раўажланыуы ески вариант пенен бирдей. Еки әпсананың бундай диффузиясы белгили тийкарға ийе. Қубла Сибирь аймағында жасаушы, қарақалпақлардың дәслеппи ўатанында олар менен тығыз мәдений-социаллық қатнаста болған халықлардың фольклорында усы қус пенен байланыслы сақланған мағлыұматлар бул диффузияның себеплерине анықлық киргизиўге дәрек сыпатында белгили орын тутады.

Якут халқы мифинде әлемниң жаратыўшысы қарлығашқа айланып, суў түбине сүңгип ылай алып шығады. Усы ылайдан жер пайда болады, сондай-ақ, алтай халықларында да қарлығаштың мәдений қахарман Ульгенге тумсығында шөп әкелип берип, жалаңаш жер бетин, өсимлик пенен байытуўға жәрдем бергенлиги хаққында әпсана бар. Чуваш хәм Симбир губерниясында жасаушы татарлардың фольклорында әпсананың усы екинши вариантының кәлиплесиюине анықлық киргизиўге тийкар болатуғын мағлыұмат болып, онда қарлығаштың инсанларды жыланның қутқарып қалғанлығы хаққындағы әпсананың версиясы бар [4:26]. Жоқарыда көрсетилген халықлардың фольклорында қарлығаш хаққындағы әпсананың Нуў пайғамбардың кемеси менен байланыслы деталы ушыраспайды. Оларда тек қарлығаштың адамларды жыланның қутқарыуы мотиви тийкарғы орынды тутады. Биз буннан әпсананың дәслеппи варианты бурын кәлиплескенин, ал екинши вариант қарақалпақлар арасында Ислам дини хәм усы дин арқалы қарақалпақ фольклорына кирген «Топан суы» хаққындағы сюжет тийкарында кәлиплескен деген пикирге келиўимиз мүмкин. Бизге белгили, дүньяның көпшилик халықлары фольклорында орын алған Нуў пайғамбар тәрәпинен курғақ жерди таўып келиўге жиберилген, хәр қыйлы халықлар арасында хәр түрли қуслар – үйрек, гагара менен байланыстырылған персонажлар бар. Қарақалпақлар арасында бизиң пикиримизше, бул қус хаққындағы халық арасындағы түсиниклер умытылып, ўақыттың өтиўи менен халыққа ескиден таныс, мифлик дәўирлерден белгили болған, фольклорлық дәстүрде орныққан қарлығаш пенен алмастырылған.

Қарақалпақлар арасында кең ен жайған этиологиялық әпсаналардың бири хәккениң пайда болыу себепин сөз етиўши әпсаналар. Қарақалпақлар сондай-ақ басқа түркий тиллес халықлар көзқарасында тийкарынан жүдә сақ, инсанға мәпи тийе бермейтуғын,

оларға жақсылықты минәсип көрмейтуғын жанзат сыпатында танылған хәм усы көзқараслары тийкарында оның келип шығыуы хаққында әпсаналар дәрәткен. Хәкке хаққында қарақалпақлар арасында мазмуны бойынша бир-биринен парық қылыўшы еки әпсана сақланып қалған. Олардың бириншисинде оның келип шығыуы, екишисинде оның адамларға жаман атлы болыуының себеби хаққында.

Биринши әпсанада ол бир шопанның улы сыпатында сәўелеленип, жүдә сақ, аңшыл болғанлығы себепли түнде паданы қараўыллаў оған тапсырылыпты. Паданы қараўыллаўдан зериккен Хәкке шопанларды бир бапламақшы болып, олар шырт уйқыда жатқанда «Қойға қасқыр шапты» деп қышқырып ел арасын тоз-тоз етипти. Бир күни ол қойларды қараўыллап жатқанда, падаға ырасында да қасқыр шаўыпты. Ол адамларды қанша жәрдемге шақырып, бақырса да, олар бизлерди және алдамақшы деп ойлап, жәрдемге келмепти. Ертеңине қойларынан айрылып қалған адамлар оны қатты қарғап, ол сол ўақытта нәмәлим болған бир қуска айланыпты хәм адамлар оны минезине бола хәкке деп атап кетипти» [5:39].

Екинши әпсанада хәккениң адамларға жаман атлы болыуының және бир себеби, Мухаммед пайғамбар аты менен байланыстырылып сүўретленеди. Әпсанада сөз етилиўине қарағанда, пайғамбар бир күни душпанларынан қашып, бир таўдың тесигине жасырыныпты. Сонда оның шапанының бир шети көринип турғанын көрген хәкке сол жерден кетпей шыкылықлап душпанларына билдирипти. Душпан қолына түскен пайғамбар сонда оны «Өмир бойы ала болып қалғайсан» деп қарғаған екен. Сол-сол екен адамлар оны пайғамбардың ғарғысына ушыраған жанзат сыпатында жаман көрип қалған екен [6:2]. Еки әпсанада да мифологиялық дәўирдеги тотемистлик исенимлерге байланыслы «инсанның хайўанатқа айланыу» мотиви әпсаналар сюжетиниң тийкарғы мотиви сыпатында қатнасқан. Яғный, хәкке адамлардың қарғысы себепли олар тәрәпинен жек көринишли болған қуска айланады. Биринши әпсанада хәккениң адамнан қуска айланыуы мазмуны жағынан екинши әпсанаға салыстырғанда өзиниң дәслеппи формасын жақсы сақлаған. Екинши әпсанада ески мифлик дәўирдеги адамларды ямаса жанзатларды бир бирине айландырыўшы күш – руўх-ийе ямаса мәдений қахарман кейинги дәўирдеги тарийхий тулға менен алмастырылған.

Әпсана текстиндеги бул өзгерис кейинги дәўир тәсирине ушырағанын көрсетеди. Әпсананы дәрәтиўши халық әйемги мифлик дәўирде адамлардың санасында жетекшилик еткен бинарлық логика, яғный хәр қандай кубылыс хәм затты бир-бирине қарама-қарсы сыпатта түсиниў логикасына таянып, логиканың жақсы-жаман формасынан келип шыққан ҳалда оны унамсыз жанзат сыпатында қабыл етеди. Усы бинарлық логикаға муўапық екинши әпсанада да ол адамлар тәрәпинен пайғамбарға жаманлық еткен жанзат сыпатында сөз етеди. Екинши әпсана түркий тиллес халықлар тәрәпинен ислам дини қабыл етилгеннен кейинги дәўирдин жемиси екенлигине гүман жоқ.

Әпсана қарақалпақлар арасына басқа шығыс халықтарынан келип кирген болыуы итимал. Себеби, басқа түркий тиллес халықлар қатарында қарақалпақлар арасында да пайғамбарлардың өмири, сондай-ақ пүткіл әлемнің соның ишинде жанзатлардың да жаратылыуы хаққындағы ески мифлик дөретпелердің қайта исленген, Ислам динин халық арасына пропагандалаушы диний әдебиятлар кең тарқалған.

Жуўмақ. Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ этиологиялық әпсаналары усы халықтың хәр түрли жәмийетлик баскышлардағы өзлерин қоршаған орталықты таныу менен байланыслы қараслар, диний исенимлері, жәмийетлик хәм социаллық қатнасықлары, салт-дәстүрлері хәм әлбетте, фольклорлық фантазиясының турмыс талаптары менен байланыстырылған жемиси есапланады.

Әдебиятлар

1. Қарлығаш туўралы С.Бахадырованың «Арал бойы халықларының мифлері» гранты бойынша жыйнаған дала жазыулары. 2-дәптер Информатор: Қуўанышбай Жанекеев. 1914-жылы туўылған. ӨзР ИА ҚБ Фундаментал китапханасының Қол жазбалар фонды. -Р-539, №176382.
2. Қазақ халық әдебиеті ертегілер көп томдық. –Алматы: «Жазушы», 1988.
3. Топан суўы. Қарақалпақ фольклоры 77-том «Миф хәм мифлескен әпсаналар». – Нөкис: «Илим», 2014. 26-б.
4. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка. // Под ред. Е.Ю.Жолудь. – Москва: «Наука», 2006. – С. 23.
5. Хәкке. Қарақалпақ фольклоры 77-том «Миф хәм мифлескен әпсаналар». – Нөкис: «Илим», 2014. 39-40-б.
6. Бахадырова С. «Арал бойы халықларының мифлері» гранты бойынша жыйнаған дала жазыулары. 2-дәптер Информатор: Информатор: Турғалий ата. 1933-жылы Мойнақ районында туўылған. Миллети қарақалпақ. ӨзР ИА ҚБ Фундаментал китапханасының Қол жазбалар фонды. Р-1302, №183830.
7. Мифы народов мира. Энциклопедия. Электронное издание. – Москва: 2008. – С. 838. vk.com/ethnograph

РЕЗИОМЕ. Ушбу мақолада қарақалпақ ва қозоқ халқлари фольклори афсоналаридаги баъзи қушларнинг белгиларининг пайдо бўлиши ва уларнинг этиологияси татқиқотларга асосланиб, кенг ёритиб берилган. Шунингдек, қарақалпақ ва қозоқ халқлари фольклоридаги афсоналарнинг аҳамияти, ўхшашлик тарафлари ва мазмун-моҳияти сўз етилган.

РЕЗИОМЕ. В статье на основе исследований рассматривается возникновение некоторых символов птиц и их этиология в фольклорных легендах каракалпаков и казахов. Также рассматриваются значение, сходство и сущность легенд в фольклоре каракалпакского и казахского народов.

SUMMARY. In this article the appearance of features of some birds in the folklore legends of the Karakalpak and Kazakh people and their etiology are widely discovered based on research. Also the significance, similarities, and essence of legends in the folklore of the Karakalpak and Kazakh folks are discussed.

ORALXAN SAPAROVA SHĠARMALARINĠ JANRLIĠ HÁM KOMPOZICIYALÍQ ÓZGESHELİKLERI

*D.Kamalova – filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent
Ózbekstan mámleketlik konservatoriyası Nókis filiali*

Tayanch so‘zlar: adabiy jarayon, janr, hikoya, nasr, g‘oya, tematika, kompozitsiya, syujet.

Ключевые слова: литературный процесс, жанр, рассказ, проза, идея, тема, композиция, сюжет.

Key words: literary process, genre, story, prose, idea, theme, composition, plot.

Kirisiw. Kórkem shıǵarma – bul dóretiwshe tárepinen kórkem súwretlew hám kórkemlew quralları arqalı jaratılǵan, óziniń estetikalıq maqsetin kórsetetuǵın shıǵarma bolıp esaplanadı. Shıǵarma kóbinese turmıshlıq waqıyalar, insaniy ishki sezimler, pikirler hám ideallar haqqında belgili bir formaǵa salınǵan halda jazıladı.

Hár qanday kórkem shıǵarma ózinde bir qansha qásiyetlerdi sáwlelendiriw kerek. Birinshiden, shıǵarma, óziniń kórkem gózzallıǵı hám bayanlaw ózgesheligi menen ajralıp turıwı, sonıń menen birge oqıwshıǵa estetikalıq zawıq baǵıshlawı kerek. Ekinshiden, avtor dóretpе arqalı turmıstı, waqıyalar, xarakterlerdi, oy-sezimlerdi kórkem usıllar menen sáwlelendiredi. Usılay kórsetilgen kórkem shıǵarma janrlıq hám kompoziciyalıq ózgesheliklerge iye boladı. Búgingi ádebiy processte jazıwshı óz dóretiwsheiligini dawamında ádebiyattıń túrli janrları hám usıllarınan paydalanadı. Hár bir jazıwshı óz usılın hám dawısın rawajlandıradı, bul bolsa onıń dóretiwsheiligini basqalardan ajratıp turadı.

Tiykargı bólim. Usınday jazıwshılardıń biri Oralxan Saparova bolıp esaplanadı. Onıń shıǵarmaları gazeta betlerinde hám óz aldına toplam bolıp basılıp shıqtı. Onıń

qısqa múddet arasında “Ómir sabaqları”, “Qaydasan Chinara?!” , “Táǵdir soqpaqları”, “Ármanlar singan kún” toplamları baspadan shıǵarılıp, oqıwshılar názerine usınıldı. Jazıwshınıń birinshi kitabı “Ómir sabaqları”nan baslanadı. Bul gúrrińler toplamında qaraqalpaq xalqınıń turmısınan sáwlelengen epizodlar orın alǵan dep aytsaq boladı. Ómirdegi kórgen yaki esitken waqıyaların kórkem sóz benen bayanlaw arqalı avtor óziniń ómir tuwralı itibarlı pikirlerin bildirip ótedi.

Toplamǵa kiritilgen “Házireti hayal” gúrrińinde shańaraq máselesi sóz etiledi. Shańaraq-insan ómiri mángiligi hám áwladlar dawamlılıǵın támiyinlewshı qadıriyatlar besigi, keleshek áwladlar ushın biytákirar tárbiya qorǵanı sanaladı. Sonlıqtan xalqımız ázelden shańaraqtı eń muqaddes mákan dep bilip onıń mángiligin saqlaw ushın barlıq talaplarına ámel etip jasap kelmekte. Sonday-aq, shańaraqtı bekkemlew salasında kóplegen unamlı isler ámelge asırılwı menen bir qatarda, hayal-qızlarǵa bolǵan itibar da artıp barmaqta. Bul álbette, jámiyette bolıp atırǵan barlıq rawajlanıwlar menen de baylanıslı. Usınday mámleketlik siyasat dárejesine kóterilgen shańaraq máselesi shıǵarmada hayal obrazı arqalı sáwlelengen. Ómirlik joldası